

Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի
 Ի ձեռն եղբարց հարազատի,
 Աղբիւսնու Ըսկոնքիկի
 եւ Պետրոսի ֆաբլարժի,
 Ընդ Ղուկասու հրմատունի
 երկամբք բազմոք յայսածողի
 եղբորորդի իմ Անդրանիկի
 Պաննացի էմ յիւրում ծոցի
 յԱմստրդամ
 1695

Այս յիշատակարանին տակ, անմիջապէս շրջանակէն դուրս, կայ հետեւեալ լատիներէն արձանագրութիւնը.

Hadrianus et Petrus Damianns Schoonebeek
 Frates Faciebant Amstelodami MDCXCV.
 յետոյ կուգան երկու փոքր հարթգուններ որոնց մէջ կը տեսնուին հարաւային և հիւսիսային կիսագուններու ցամաքները եւ ովկիանոսները: Երկու գունտերուն միացման կէտին տակ խեցեպնակի մը մէջ կան պարսկերէն երկու բառեր: «عاجل» «Ենհանց յիմ», որ կը նշանակէ Աւխարհացոյց:

Քարտէսի փորագրութեան աշխատանքը ինչպէս կը տեսնուի յիշատակարանէն կատարուած է Սկոնքէկ եղբայրներու կողմէ, իսկ տպագրութիւնը Թոմաս Եպս. Վաս, նանդեցիի հաստատած տպարանին մէջ ուր կ'աշխատէին Մատթէոս, Ղուկաս և Միքայէլ՝ Վանանդեցիի հաւատարմիւ և տաղանդաւոր ազգականները:

Աշխարհացոյցը անոնց անդրանիկ գործը եղաւ: Յաջորդ տարին իսկ ի միջի այլոց լոյս ընծայեցին Աշխարհացոյցը բացատրող մէկ աշխատութիւն որ Բանայի անունը կը կրէր: Վանանդեցիի տպարանը որ սկսած էր 1695ին, գոցուեցաւ Ղուկասի վարչութեան օրով՝ 1717ին, նիւթական դժուարութեանց պատճառաւ:

Քարտէսը ամբողջութեամբ գեղարուեստական առաջնակարգ գործ մըն է և պատիւ կը բերէ Հայ ցեղին:

Կ. Բ.

ԼԵՋՈՒՆԳԻՏԵԿԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՉԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ(7)

Ճոռոմբաւն այս ոճը տեւում է բաւական երկար. զերթէ նոյն ոճով է նարեկացին՝ Ժ. դար. իսկ ԺԱ. դարին դեռ Մագիստրոսը գրում է.

«Զբաղմունքն անձկութեան տենչանաց քոց և զփափաք ցանկութեան տափանաց, որ խանդակաթ ըզձամբ յաւերժ տողորէր, պտուգմամբ կարօտեալ» (Թուղթք, հրտր. կոստ. էջ 222); ուր միմիայն փափաքի բառի համար 11 բառ է գրուած:

Բանասէրների այն ենթագրութիւնը թէ այս շրջանի ուռուցիկ և ճամարտակ ոճը արաբական ազդեցութեան արդիւնք է, ըստ իս ճիշտ չէ: Ուռուցիկ ոճի ամենամեծ ներկայացուցիչն է Թէոդորոս Փոթենաւորը, որի լեզուն իր նորահնար կանցունչափ անսովոր բառերով նմանը չունի հայ մասնագրութեան մէջ: Ահա մի հատուած այս հեղինակից ևս:

«Այսօր մեծ խնդութիւն ամենայն տիեզերաց. քանզի բացաւ դուռն արեւելեան աստղանշան ճանապարհաւն մոգս հանելով ընծայաբերն, երկնաւոր հրեշտակաց արքային մատուցանելով ոսկի արքայական ինքնահոգարուսակ արուեստանարագործութեամբ մաքրազտեալ և գունազարդեալ ի շողիւնս հրալուսաճաճանչագեղնութեանն . . . այսօր աւարտագործեալ կատարաշինեցաւ լրումն եկեղեցւոյ՝ բազմայեղանակ նախագուշակ մարգարէիցն քարոզութեամբ: . . . Այսօր վերահայեաց տեսակ զուարթածաղիկ երփնազանազեղ զարունն, նաւարթանճմափթիթ բուսով վայելչացեալք: . . . Այսօր հոսանք հոգեխաղացք և վտակք առատարուղիք միշտխոզոմեան տրամոռգանեն զըւրբաստանեալ աւետարանատունկ մանկունս եկեղեցւոյ: . . . Այսօր հողատեղծեալ զարմ ադամածնութեանս՝ երկնաքա-

(7) Շարունակութիւն՝ մեծամեծ հեղինակի Պատմութիւն Հայ Լեզուի գործէն (Ի. Գլուխ):

դաքացի անուանակոչութեամբ գրեցան ի դպրութիւն կենաց. . . Այսօր ծով համատարած տարաբերութեան նուազարանօք, սահմանագոյ Վերանայթիցին խաղաղաշարժ գեղանմանայ. . . Այսօր և վերագազաթնակատարանքն կոհակ լերանց վարսագեղեալ պննազարդեցին գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ: Այսօր երկնահոյովակառու տարերք երկուց լուսաւորաց ջան պայծառ դամբազօք փայլածին գալստեամբ որդւոյն Աստուծոյ. . . Այսօր ծովայաւտակ մեղք աշխարհի արտասահմանահալած փախչի. . . այլ եւ ի հեթանոս շառաւելազործեալ համաբոլոր տարածասփիւռ ներծաւալեցաւ ուղէշարձակ քաղցրբարեղուն արմատոյն այնորիկ, որ ի քէն յայտնեցաւ աշխարհի, որք պասքածաբաւիք էին յամենայն սրտէ աստուածգիտութեանն. . . Դարձեալ եռանդեմասէր և յորդոր փութով և յորդորապահանջ հարկապահանջութեանն ըստ բազմայեղանակարուն շառաւիղն գովասանութեամբ ձողւոյն սրբոյ վարագեղութեանց խոյրապսակազարդ փաղփեւք ընծայաբերեմք քեզ ի մերմէ նուաստալան արուեստից, ո՞վ Տիրուհի, սրբանեալ վերահռակեալ ջոր մեր, դուստր մարգարէութեանց, ակն սուտակ և դահնակ լուսաշխարհից, անտրաբանեալ ի մէջ դատեալաց Սիւմիւր. . . Որ խորամեալ արբուցանես զյոգնազանազունակ տունկս գրախտին փափկութեան. . . առ հասանահոյովաշարժ վարդապետութիւն աւետարանին Քրիստոսի. . . Ուրախացիր, Մարիամ, տիեզերաբաղձ տուփ ոսկի, զարդաբան առնուշահոտ խնկովք, և տաշտ մաքրափայլ իւղեփեցական բուրմամբ. քանզի որպէս ի զուհազանազեղ վարդից և շուշանաց և հովտածիծաղասազարթ ծիրանաթոր մանուշակացն, վարդապեղեալ ունիս հիւսակ. . . (տես Յովհ. Իմաստ. տպ. Վեներիկ 1833, էջ 173-181):

Արդ, այս ամենամարտակ հեղինակը ապրած կամ գրած է արաբների տիրապետութիւնից առաջ: Մենք ճիշտ չգիտենք Քոթեմնաւորի թուականը, բայց գիտենք որ է. դարի հեղինակ է. իր աշակերտներից է Սահակ կաթողիկոս Զորափոքեցին, որ մեռաւ 703 թուին. և եթէ իր վարդապետի մահը դնենք 680 ապա թուելին, ճշմարտութիւնից բնաւ հեռացած չենք լինիր:

Արդ, արաբները որ առաջին անգամ Հայաստան իւր փորձ արշաւեցին 640 թուին և միայն 693 թուին վերջնականապէս տիրեցին երկրին, չէին կարող 680-ին մեռած Քոթեմնաւորի լեզուի վրայ ազդեցութիւն ունեցած լինել: Սրանից հետեւում է որ մեր այս շրջանի հեղինակների ճոռմարան չեզուն ոչ թէ արաբական ազդեցութեան արգիւնք է, այլ առհասարակ արեւելեան է. և որ տարբեր չէ Սերէոսի, կամ աւելի հին՝ Կորիւնի և Ագաթանգեղոսի լեզուից: Բիւզանդական յուանդէնում էլ սովորական էր այս ոճը փոխանակ նախկին հելլենական պարզութեան:

Արաբական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ երեւում է տաղաչափութեան մէջ: Հնագոյն հայոց բանաւոր գրականութեան մէջ գործածական էր վիպասանական չափը, որի օրէնքները մեզ յայտնի չեն, բայց պարզ է որ վանկերի հաւասար թուի և յանգիւրի նոյնութեան վրայ հիմնուած չէր: Եւ զգարից մեր գրականութեան մէջ ոտանաւոր գրուած քներ չկան. է-Ա դարից սկսած են երեւալ շարականները, որոնց չափական արուեստը թուականի ու քանակականի մի տեսակ խառնուրդ է, առանց յանգիւր: Աւելի ուշ երեւում է տաղաչափութեան երրորդ տեսակը, որի մէջ տողերի վանկերը հաւասար են թուով, իսկ ամբողջ ոտանաւորը ծայրից ծայր ունի նոյն յանգը: Յիշենք Գրիգոր Մագիստրոսի Մեծ եմ գործի Աստուծոյ ոտանաւորը հազար տող, ԺԱ. դար, Շնորհալու Վիպասանուրիւնը՝ ամբողջը եւլ յանգով, նոյնի Յիսուս Որդին՝ ամբողջը իմ յանգով եււ. եււ. Ոտանաւորի այս տեսակը վերագրում է արաբական ազդեցութեան:

Արաբական ազդեցութեան է վերագրւում նաեւ՝ մութ ու խրթին գրելու այն ձեւը, որ գործածում են զանազան հեղինակներ՝ ցոյց տալու համար միւսներին իրենց խոր ու խորհրդաւոր գիտութեան չափը: Ոճի պարզութիւնը այն ժամանակ տգիտութիւն էր համարւում: Այս կարգի հեղինակներից յիշենք կարապետ Սահակեցին, բայց մանաւանդ Գրիգոր Մագիստրոսը ԺԱ. դար: որ առհասարակ՝ մութ ու անխմանալի լեզու ունի, բայց յատկապէս իր մի քանի գրուածքների մէջ գործածում է մի այնպիսի լեզու, որ հասկանալու հա-

մար առանձին բանասիրական աշխատանքի պէտք կայ: Այսպէս են իր Գամաղտեանը (որ վերլուծեցին Նորայր և Մեննիլիան), Մրզուզ փանաբը (որ լուծեց Աճառեան), բառական բաղդատակներ, Գանգրիւն բախիւն եւ Կես կարթիւ, որոնք գեռ անլոյծ ձեռնած են:

Գաղափար տալու համար ընթերցողներին նաեւ այս խորհրդաւոր լեզուի մասին, գնում ենք այստեղ ամբողջութեամբ Մագիստրոսի Մրզուզ փանաբը իր թարգմանութեամբ: Այս գրութիւնը միանգամայն ցոյց է տալիս ոտանաւորի այն ժամանակուայ ձեւը՝ ծայրից ծայր ետլ յանգով:

1. Մրզուզ փանաբ ծղեւալ ծեփալ անհոյծ ողեւալ յառեւալ,
2. Իրագնի խանդեւալ, մանհրեւալ, յարագիւնեւալ, իսկոյն յահրեւալ,
3. Մանչուկ մանչոն ճահնեւալ, դանկեւալ, ընթահակեւալ,
4. Դիւրադաս պահեւալ, անոահալար պարայածեւալ,
5. Որջաւոյց եւ գրուանող ծեփալ, եռծեւալ, ապազունեւալ,
6. Փիկաս փեփ փիացեւալ ապագիւնի բացաւացեւալ,
7. Հիկեն գոս կոյր կոպանեւալ, քափառական կոկոզացեւալ,
8. Աւայի բաղադրեւալ, արվիտական իզուր խոնջեւալ:
9. Անխորատոյց արգոք կարծեւալ արտօրինեւալ քարտեւալ,
10. Անդրուաս գրուան բոսոր անիրապիս ընթոշխորեւալ,
11. Աննոնի ճիւղ դիւտեւալ, ապաժանան շափց եղեւալ.
12. Ընկրկեւալ, թուեւալ բուրեւալ թողեւալ, ի յայտ տաւակայեւալ,
13. Բոսորացոյն հաշմեւալ, չոյածական արտալածեւալ,
14. Իւղազործ կիւղ կածնական յուզեւալ, խուզեւալ եւ խողխողեւալ,
15. Անհրեթ, վիթխարացեւալ, հրաշխացող զաղափարեւալ,
16. Մեղդե անխիզ զոփեւալ միսեւալ, յարեւալ, առատուեւալ:

(Թարգմանութիւն)

1. Նայելով իմ հասարակ ըսածներու՝ կցնդաբանեիր թէ անոնք անպիսան, գնում ու աղտոս քաներ են.
2. Երբ իրագնի եղար, Լախանով վառեցար ու մեկեցար, ու զեմք ափի, շուտ մը դիւտ յանդգնեցար.
3. (Իբրեւ մանչուկ մը, փոքր տղայ մը սահակեցար, ընկղզեցար) եւ ընթոշուցար.
4. Դիւրին բան մը երեւեցաւ ինչի. բայց հիմա ճամբադ կորսնցուցած ման կուգաս ապիւն անդին.
5. Որչի մեջ պահուած ծածուկ կցնդաբանեիր, հիմա (ընկնուցար), պարտուցար:
6. Խեղճ ու թշուառ կարացեւիր հիւր, հիմա յայտնապիս ու վճռաբար անգին ու սկար կոչուցար.
7. Ինչպիս կոյր կղեզերիս քափառական, դու որ մեծաներ հիւր
8. Իզուր իրար խառնեցիր (գրուածիս բան մը հասկնալու համար), իզուր եւ իզուր յոգնեցար.
9. Պարզ (կամ դիւտահասկանալի) խօսք մը համարեցիր, բայց չափե դուրս դասապարտուցար.
10. Նախասական անօրալի խօսքը պարսպ տեղը (կերար).
11. Դիւրին աննոնի կերպարանք մը առաւ (խիթ թերանդ թրուցուցիր), շուտ քանի չհասար.
12. Ետ փաշուցար, ծեծ ունեւով բերած մնացիր եւ յայտնի կերպով հասկցար (ընթոշուցիր):
13. Անօրաբար շարդուցար, աստանդական հաշածուցար.
14. Թանաք գրիչ փնտնեցիր, որոնցիր եւ խուզարկեցիր.
15. Ետ մեծ, խոշոր, հրաշալի գիտուն կարծեւիր հիւր ինչ,
16. Բանաւորուած, անտեղեկ, նեղը մնացած, խոնարհեցար, կարգի եկար ու մարդ դարձար:

Ընթերցողը նկատեց արդէն թէ ինչպէս ասողապետական արուեստը, նոյնպէս եւ խորհրդաւոր գրութեան այս ձեւը երեւում են մեր մատենագրութեան մէջ ոչ թէ է, Ը, Թ. դարերին, երբ արաբական տիրապետութիւնը տարածուած էր մեր երկրի մօտէն կողմը, այլ աւելի ուշ՝ յատկապէս ԺԱ. դարում, երբ հայոց Բագրատունի թագաւորութիւնը արդէն վաղուց հաստատուած էր, արաբները Հայաստանից հեռացած և նոյն իսկ իրենց անկման շրջանն էին մտած։ Այս պատճառով ազդեցութիւնը պէտք է վերագրենք ոչ թէ ուղղակի արաբներին, այլ մեր հարեւան պարսիկներին։ Ինչպէս արդէն գիտենք, է. դարում պարսիկները արաբական տիրապետութեան տակ մտնելուց յետոյ, շուտով մասնագիտան կրօնի ընդունեցին, որ եւ պատճառ դարձաւ արաբական լեզուի ու գրականութեան շատ խոշոր ազդեցութեան՝ պարսիկները վրայ։ Պարսիկները ոչ միայն ընդունեցին արաբական գիրը, այլ և պարտաւորուած սովորում էին արաբերէն լեզուն՝ զուրան կարգալու համար։ Պարսիկներէն վրէջք բազմաթիւ փոխառութիւններ արաբերէն լեզուից. բանասիրտները եւ առհասարակ գրողները սիրում էին անխտիր լցնել իրենց գրուածքները արաբերէն բառերով. և Շահնամէից յետոյ անկարելի է գտնել պարսիկ գրականութեան մէջ մի գրութիւն, որ արաբերէն տեղի ու անտեղի փոխառութիւններով խճողուած չլինի։ Այսպէս օրինակ Սադիկն, որ պարսից ամենասիրուած և նոյն իսկ ժողովրդական դարձած բանաստեղծն է (1175-1291), իր հրաշակաւոր Գուլիստանի ու Բոստանի մէջ գործածում է մի լեզու, որի կէտից աւելին արաբերէն է, չհաշուելով այն օտանաւորները, որոնք մտքով ապաւնւած արաբերէն են։ Այդ նոյն հեղինակների մէջ արաբերէնի գործածութեան իբր հետեւանք՝ յառաջացաւ նաեւ խրթնաբան ոճը. — պէտք է գրել այնպէս՝ որ պարզ մարդը ոչինչ չհասկանայ, իսկ գիտունն էլ գոժաբար թեամբ հասկանայ։

Ան այս ոճն է, որ պարսիկներից եւ Պարսկաստանի վրայով անցնում է նաեւ Հայաստան։

Արաբները նշանաւոր եղան գիտութեան մէջ. Աբրահան խալիֆայութեան

ժամանակը Բաղդադը դարձաւ Պոլսի մրցակիցը. աստղաբաշխութիւնը, մաթեմատիկան, երկրագործութիւնը, քիմիան եւ մանաւանդ բժշկութիւնը արաբների մէջ շատ սիրուած ու մշակուած գիտութիւններ դարձան։ Այդ գիտութեանց վրայ երեւացին զանազան հեղինակների գործերը, որոնք այսօր էլ գիտութեանց պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունին։ Բժշկական գրուածքներից քանի քանիսը լատիներէնի թարգմանուելով Եւրոպական գիտութեան սեպականութիւն դարձան եւ Եւրոպացիք ԺԱ. — ԺԶ. դարերում բժշկութիւնը ուսումնասիրում էին արաբական գրուածքների վրայից։ Այդ գիտութիւնները մտան նաեւ Հայաստան. ԺԲ. դարում հայերը արաբերէնից թարգմանեցին Վասակից գիրքը (երկրագործութեան ու գերդաստնետեսութեան վրայ հարուստ տեղեկութիւններով). Սմբատ Գ. Ռուբինեաց թագաւորը 1295-98 Սսի մէջ պաշտօն յանձնեց ասորի բժիշկ Ֆարաճին, որ երկար ժամանակ մնալով Բաղդադում՝ սովորել էր արաբական բժշկութիւնը, կազմել հայերէն լեզուով մի Անասնաբուժական գիրք. և բժիշկ Ֆարաճը հաւաքելով ձնայ, Ապի-Յուսուֆի, Ռաշիդի և այլ բազմաթիւ հեղինակ ու արաբ նշանաւոր բժիշկների գործերը, հայազգի արաբազէտ Թորոս քահանայի հետ թարգմանաբար յօրինեց «Բժշկարան ձիւր եւ առ հասարակ ցրասնոյ»։ Աւելի շատ են աստղաբաշխական, հմայական ու կախարդական գրուածքներ, բոլորն էլ արաբերէնից թարգմանաբար կազմուած։ Վերջապէս ունինք զուտ բժշկական գրուածքներ, թարգմանական կամ նաեւ հեղինակութիւն հայազգի բժիշկների, որոնց հնագոյնն է բժիշկ Յովհաննէս 870-880 թուներին. իսկ գլխաւոր երկրայացուցիչը Մխիթար Հերացի որ 1184 թուին գրեց Ջերմանց մխիթարութիւնը, Զիրմի բոլոր տեսակների վրայ զուտ բժշկական գիրք։

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՅՈՒՆՅԱՆ

(Մտաւանդել)